

המעבר מהטעמה אשכנזית לספרדית בשירת שאל טשרניחובסקי

עבודה סמינריונית שהוגשה לפרופ' עוזי שביט בחוג לספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב – שבט תשל"ב 1972

תוכן העניינים

מבוא

יחסו של טשרניחובסקי אל בעיית הנגינה

המעבר והתרחשותו

המשקלים ושימושם בשתי הנגילות

הערות מתודיות

המשקל הדקטילי

האמפיברך

האנפסט

הטרוכי

היאמב

סוגים ומשקליהם :

האידיליות

הפואמות

ברוך ממגנצה

הסונטות

טבלת הסונטות

שירים מושרים

לוח השירים המושרים

נספחים :

רשימת השירים ומשקליהם

רשימת השיקרים לפי משקליהם

טבלה כרונולוגית של השירים לפי משקליהם

ביבליוגרפיה

מבוא

בשנת תרנ"א נוסד בירושלים "ועד הלשון" על ידי אליעזר בן-יהודה, דוד ילין, ד"ר מזי"א ואחרים. תפקידו היה לקבוע את דפוסיה של העברית המתחדשת כלשון דיבור יומיומית בענייני כתיב, מבטא ודקדוק. באותה שנה הופיע באודסה שירו הראשון של טשרניחובסקי ("בחלומי").

יש אולי מן הסמליות בצירוף תאריכים זה, שכן העברית המתחדשת נולדה בסימן המחלוקת על דבר הטעמתה: הלשון המדוברת שנתחדשה בארץ-ישראל נהגתה בהטעמה ספרדית, מלרעית, וכך נשתרשה בדיבור העברי בכל תפוצות הגולה. המורים לעברית, שהלכו בעקבות מסורת הדקדוק, לימדוה כך, וגם מי שלמד אותה מקריאת המקרא על טעמיו, כך למדה. מאידך, המשוררים הגדולים שקמו לנו במזרח-אירופה שמעו מילדותם את ההטעמה האשכנזית המלעילית וכל שירתם נכתבה בהטעמה זו. מזה כשנות דור נתקבלה בשירה העברית הנגינה ה**טונית**, כלומר שירתנו נעשתה שקולה לא לפי אורכי ההברות אלא לפי ההדגשות, כמו שירת עמי אירופה. דווקא

בהיותה שקולה כך, יש חשיבות יתר להטעמה, שכן היא הקובעת את ארגונה המשקלי של השירה כולה. אז בדיוק מופיעים שני ענקי שירת התחייה, ביאליק וטשרניחובסקי, הכותבים אשכנזית, וזאת דווקא בזמן שהלשון המתחדשת סביבם כשפה מדוברת בוחרת בהטעמה האחרת. יש בכך מן הטראגי.

רבו הוויכוחים על דבר הטעמת השירה וקריאתה הנכונה. חיים נחמן ביאליק ידע והודה כי רע דבר היותו שוקל את שיריו בהטעמה שאינה כלשון הדיבור, אך לא שינה ממנהגו עד סוף ימיו. עם זאת, פוריותו בשדה השיר פוחתת והולכת לאחר עלותו לארץ-ישראל, ומי יודע אם לא זו אחת הסיבות לכך – הניגוד בין הנגנתו את שירתו לבין הנגנת השפה המדוברת שהוא שומע סביבו.

משוררי הדור הצעיר, שהחלו את שירתם בארץ-ישראל של שנות העשרים (רחל, שלונסקי) כתבו כאן מלכתחילה בהטעמה ספרדית, ובעקבותיהם עשו כך כל הבאים אחריהם.

דור שלם של משוררים נאלץ לעבור מן ההטעמה האשכנזית אל הספרדית. על דור זה נמנים גם יעקב פיכמן ויעקב כהן, אשר העבירו גם את שיריהם הקודמים מאשכנזית לספרדית. הוותיק והנודע בין אלה שעברו מנגינה לנגינה הוא שאול טשרניחובסקי. דווקא הוא, אשר טען בראשית המאה העשרים כי **אינו רוצה** לשנות את הטעמת שיריו (בניגוד לאחרים אשר טענו כי אינם יכולים), ואף התווכח על כך עם מורים לעברית, שאותם האשים בקריאת שיריו ספרדית וקלקולם על ידי כך, דווקא הוא נאלץ לקבל עליו את הדין לאחר שהתיישב בארץ-ישראל והרגיש כי אין עוד טעם להילחם במציאות החזקה סביבו.

בחיבור זה ננסה לסקור את המעבר מן ההטעמה האשכנזית לספרדית בשירת טשרניחובסקי ואת הבעיות הפרוזודיות הכרוכות במעבר זה. נעשה זאת תוך סקירת **המשקלים** השונים שבהם יצר המשורר, התאמתם לסוגים השונים של יצירתו, וכן נביא כמה דוגמאות משיריו המולחנים, כיוון שהללו מעידים על הדרך שבה קיבל העם את שירתו והתאימה לשימושו. עבודה זו נעשתה לפי הוצאת שירי טשרניחובסקי שהופיעה בשני כרכים בהוצאת דביר, תשכ"ו.

יחסו של טשרניחובסקי אל בעיית הנגינה

טשרניחובסקי שורר בהטעמה האשכנזית כיוון שבה הורגל מילדותו, בה למד את העברית מגיל צעיר. הוא מעולם לא למד בבית ספר עברי אצל מורי עברית, שכן אילו עשה כך, ודאי היה לומד את העברית הדקדוקית בהטעמה ספרדית.

בעיית הנגינה לא הטרידה את טשרניחובסקי אלא לאחר שנעשה מפורסם ושיריו נלמדו בבתי הספר, הוקראו ודוקלמו. המורים העבריים, בעיקר בליטא, היו קנאים לעברית הספרדית ובה לימדו גם את שירי טשרניחובסקי. בכך אבד לשירה זו משקלה והיא נשמעה כפרוזה. דבר זה קומם מאוד את המשורר, ובשנת תרע"ב (1912) יצא במאמר חריף ("לשאלת המבטא והנגינה", **השפה**, כרך א', עמ' 27) כנגד קריאת שירתו בהטעמה הספרדית. עיקרון נכון מונח ביסוד טענתו: יש לקרוא שירה בהטעמה שבה נכתבה, כלומר כפי שהמשורר שקל אותה.

בשתי החוברות הבאות של כתב עת זה טענו כנגדו שני מורים לעברית. חיים אריה חזן, המאמרו "הנגינה והמשקל בשפה העברית" (**השפה** ב' עמ' 93) מצדיק את השימוש בהטעמה הספרדית משתי סיבות עיקריות:

1. הטעמה זו מיוסדת על כללי הדקדוק וטעמי המקרא. 2. היא הרווחת בארץ-ישראל. מכאן שההטעמה האשכנזית היא משובשת, ואילו הספרדית – מדוקדקת. ההטעמה הנכונה מצריכה לימוד ועל המשוררים ללמוד אותה, כשם שאדם הלומד שפה זרה מתאים את הגייתו לשפה זו, גם אם הגייתה שונה מאוד מזו של שפת אמו.

מעניין להביא תשובות משוררים שונים לטענת המורים: חזן מביא את תשובת ביאליק. ביאליק הודה כי רע מאוד דבר שימושו בהטעמה האשכנזית, אך לא שינה ממנהגו. יעקב פיכמן טען כי **אינו יכול** לשנות את נגינתו: "במדקדקת עלי לחשוב ואילו באשכנזית השיר מתנגן". (כידוע עבר גם פיכמן לספרדית בשנות העשרים

בארץ-ישראל, ואף עיבד מחדש להטעמה זו רבים משיריו הראשונים שנכתבו אשכנזית). נראה שזו היתה גם בעייתו של טשרניחובסקי, אך הוא טען כי **אינו רוצה** בשינוי ההטעמה.

הנימוק העיקרי של חזן במאמרו הוא מעשי, והוא מובא בסוף מאמרו: "הקריאה הנכונה הולכת וכובשת את הקוראים העבריים הצעירים גם בארץ-ישראל וגם בגלות". השנים הבאות הוכיחו כי אכן כך התגלגלו הדברים. כנגד טענתו של טשרניחובסקי (במאמר הנ"ל) כי גם לספרדים הטעמות והגיות שונות עונה במאמרו חביב, אף הוא מהמורים לעברית ("לשאלת המבטא והנגינה בבית הספר", **השפה** ג' עמ' 161) כי יש לאמץ את הגייתם של משכילי ארץ-ישראל הספרדים היושבים בה מזה כמה דורות. ויכוח זה שכך, אך הבעיה נותרה בעינה: המשורר המשיך לשורר אשכנזית בעוד קהל קוראיו קורא את שיריו ספרדית.

המעבר והתרחשותו

טשרניחובסקי יצר את שירתו במשך כחמישים שנה – מ-1892, בהיותו בן שבע-עשרה, ועד 1943, שנת מותו. במשך ארבעים שנה יצר את כל שיריו בהטעמה אשכנזית בלבד, ואילו בעשר שנות חייו האחרונות עבר לשורר בעיקר בהטעמה הספרדית, אך גם אז יצר חלק מן השירים אשכנזית.

גם לאחר הוויכוח הגדול בדבר הנגינה בשנת תרע"ב (1912) המשיך המשורר עוד כעשרים שנה לשורר בנגינה האשכנזית, אך דומה כי הקרח נשבר בעקבות ביקורו בארץ-ישראל בשנת 1925. היה זה ביקור קצר – ניסיון השתקעות שלא עלה יפה – שאחריו חזר המשורר לברלין. רק ב-1931 עלה ארצה והתיישב כאן סופית. המעבר הממשי לספרדית חל רק שנתיים לאחר מכן, בשנת 1933, ואין הוא כה חד ופסקני. מעולם לא היה זה מעבר סופי, כלומר – עד סוף דרך יצירתו לא נטש טשרניחובסקי לחלוטין את ההטעמה האשכנזית. את שירותיו הגדולות הארוכות המשיך לשקול בה עד סוף ימיו, שכן אותן שקל בהכסמטר הדקטילי, וזה אינו מסתגל בנקל להטעמה מלרעית. גם שירו האחרון "כוכבי שמים רחוקים" חוזר אל הטעמת נעוריו.

יצירה אחת חשובה – "הרוגי טירמוניא" – שבה החל בפיכטנגרונד ב-1926 (לאחר שובו מהביקור בארץ-ישראל) וסיימה ב-1937 בתל-אביב, כבר מעובדת כולה בנגינה ספרדית, ולא עוד אלא בטטרמטר דקטילי קטוע (חסר), והיא שירה ארוכה יחידה בספרדית במשקל זה. מעניין יהיה לחקור נוסחאות ראשונות או טיוטות של יצירה זו, אם נשתמרו כאלה, כדי לבחון האם ובאיזו מידה היו כאן התחלות באשכנזית שאותן שינה המשורר אחר כך בארץ-ישראל, וכן איזה חלק מן היצירה נכתב באירופה ואיזה בארץ-ישראל ובאילו שנים.

בשנתיים הראשונות לישיבתו בארץ-ישראל, תחילה בירושלים ואחר כך בתל-אביב, מיעט המשורר ליצור. ידוע כי היה עסוק אז בהשלמת המילון למונחי הרפואה, עזבונו של ד"ר מזי"א, מפעל שהיה העילה הישירה לעלותו ארצה. אך דומה שאין בכך כדי להסביר לעומקה שתיקה ממושכת זו. אפשר להניח כי שנים אלה הוקדשו להסתגלות אל העברית המדוברת ששמע המשורר סביבו עד אשר זו החלה מתנגנת באזניו טבעית ויכול היה לשקול בה את שיריו. מכאן ואילך שקולים כמעט כל שיריו ספרדית, ואילו כל שירותיו הארוכות בהכסמטר דקטילי בהטעמה אשכנזית. מקום לעצמו תופס שירו האחרון, שהוא שיר סיכום עם הרגשת קיצו הקרב. בו הוא חוזר אל ההטעמה האשכנזית, כביכול כדי לקשור קצוות – קץ אל ראשית.

אם נבחן את אוצר שיריו ושירותיו של טשרניחובסקי (לפי הוצאת שירי טשרניחובסקי שהופיעה בשני כרכים בהוצאת דביר, תשכ"ו) נגלה מבחינה מספרית את התמונה הבאה:

בכרך א' – שירים ובלדות – 162 שירים באשכנזית ו-56 בספרדית

בכרך ב' – פואמות ואידיליות – כמעט כולו אשכנזית (30 יצירות) פרט לשלושה חריגים:

1. שני חלקים קצרים ב"עמא דדהבא" שקולים ספרדית.

2. "פרשת דינה" כתובה במשקל תנכ"י חופשי והיגויה – ספרדית.

3. "הרוגי טירמוניא" מוטעם כולו ספרדית.

מכאן ואילך בא ניתוח המשקלים השונים, כמפורט בתוכן העניינים, עם טבלאות משוות ועוד פרטים העשויים לעניין חוקרים בלבד. העבודה בשלמותה בכתב יד שמורה בארכיון של **מרכז קיפ לחקר הספרות והתרבות העברית** שבאוניברסיטת תל-אביב בבניין רוזנברג. הפרק על שיריו המושרים של טשרניחובסקי הוא הפחות מעודכן, שכן מאז נכתבה העבודה הולחנו עוד ועוד משיריו, כפי שניתן לראות באתר של זמרשת.